

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ – ЯК ЗРАЗОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВІЙСЬКОВО- ЛИЦАРСЬКОГО ОРДЕНУ

О. М. Ситник, К. М. Гажева

Одним з найвизначніших державотворчих виявів українського народу період Середньовіччя стала Запорізька Січ, яка характеризувалася як християнська демократична республіка.

Військо Запорізьке Низове було унікальною силою, яка головним чином спрямовувала свої зусилля на відстоювання національної свободи українців. А поєднання суспільно-політичних ідеалів запоріжців з ідеєю національно-релігійної свободи українського народу створило важливу передумову для розвитку ідеології визвольного руху в Україні. **Актуальність статті** обумовлена насамперед важливістю та унікальністю Запорізької Січі як взірця державного будівництва в надзвичайно складних і несприятливих політико-правових умовах. Слід наголосити, що в історії України державотворчий приклад Запорізької Січі був і залишається чи не найбільш показовим. При цьому, його слід розглядати в контексті розвою середньовічних військово-лицарських орденів.

Військо Запорозьке та його орган управління – Кіш пройшли значний еволюційний шлях у своєму розвитку. Зростала кількість козаків, урізноманітнювалися функції Коша, розширювалася й збагачувалася сфера його діяльності. Вона увібрала в себе в себе також кращі традиції, вироблені реєстровим козацтвом. Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної

та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях – «паланках». Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий.

Основною соціально-військовою одиницею Січі був курінь, який утворювався за принципом земляцтва. В територіальному відношенні запорізька община поділялась спочатку на п'ять, а згодом на вісім паланок. У військовому відношенні існував поділ на 38 куренів, очолюваних курінними отаманами, які були опорою кошового [1, с. 157]. Крім січових куренів були курені й поза Січчю – як тимчасові житла жонатих козаків [2, с. 25].

Запоріжжя являло собою зародок нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях – «паланках». Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий. Найважливіші питання військового та політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової ради. Згідно із звичаєвим правом на них міг бути присутнім будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня і 1 жовтня – вона збиралася обов'язково. Існували також ради на рівні куренів, які звали «сходками», і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали і сходки в паланках.

Найважливіші питання військового та політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової ради. Згідно із звичаєвим правом на них міг бути при сутнім будь-який

козак. Збиралася Військова рада тоді коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня і 1 жовтня – вона збиралася обов'язково.

Вже в період Гетьманщини – з другої половини XVII ст. – офіційна назва української держави на Лівобережжі була «Військо запорозьке», що зайвий раз підкреслює тодішню державницьку функцію збройних сил України [3, с. 84]. Слід підкреслити такий факт: на Запорізькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. В мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді. Військовий суддя був другою службовою особою на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії. Військовий писар завідував канцелярією і вів всі письмові справи Запоріжжя. Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Під кінець XVI ст. на Запоріжжі вже існувало військо з стрункою організацією. Очолював його кошовий отаман (пізніше – гетьман). Основною військовою одиницею був полк

з 500 мушкетів. Полк поділявся на сотні, а ті в свою чергу – на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника, отамана, який командував десятком (пізніше – курінного отамана), були виборними. У своїх грамотах і листах вони титулювали себе «Військом Запорізьким». Основну його частину складала піхота. Військо мало гармати. Чисельність Запорізького війська не була сталою. На кінець XVI ст. воно нараховувало близько 15 тис. козаків. Січ мала також свій флот, який складався з великих човнів – чайок або байдаків. Військо Запорізьке мало свою печать – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору: на лицьовому боці був зображений в білий колір св. Архангел Михайло, а на зворотньому – білий хрест, оточений небесними світилами.

На початку Визвольної війни вищим органом влади була Військова рада Війська Запорізького. До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь в ній мали всі козаки. Військовою радою обирався Генеральний уряд. На його чолі був гетьман – як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандуючий, законодавець, оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України. Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави. Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління. Найближчою до гетьмана державною

особою був генеральний писар. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього. Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боездатність війська та його матеріальне забезпечення. Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією за відношенням до полкових та сотенних судів. Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави. Перераховані державні особи склали раду генеральної старшини, яка з часом витісняє Військову раду.

З формуванням козацького республіканського ладу складається своєрідна правова система на Запоріжжі. Козаки не визнавали дії Статутів та магдебурзького права на своїй території. Правосуддя на Запоріжжі відбувалося у відповідності з старовинними звичаями, "словесним правом і здоровим глуздом". Норми звичаєвого права, які склалися у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, роботу судових органів, порядок землекористування, порядок укладання окремих договорів, види злочинів і покарань. Можна з впевненістю стверджувати, що козацьке звичаєве право являло собою народну конституцію.

На Запоріжжі формувалася й своєрідна судова система. Судові функції тут виконували усі представники козацької старшини. Кошовий отаман (гетьман) був найвищим судовим органом. У середині XVII ст. він перетворюється на вищу апеляційну інстанцію.

Основні судові функції поклалися на військового суддю, який розглядав кримінальні й цивільні справи козаків.

Найбільш складні справи він передавав кошовому отаману (гетьману) або Військовій раді. Військовий суддя відправляв правосуддя за звичаєвим правом, яке склалося на українських землях протягом останніх століть. Судові повноваження інших представників військової старшини були менш значимими. Так, військовий осавул виконував функції слідчого та стежив за виконанням судових рішень. У межах своїх повноважень виконували судові функції курінні та паланкові отамани. Цікаво, що на Запоріжжі діяв принцип: «де три козаки – два третього судять».

Таким чином, Запорізька Січ була унікальним явищем не лише в українській історії але й безпрецедентним фактом у світовій військовій практиці. У той же час українське козацтво, особливо така його форма як городове козацтво, мало низку аналогів у світовій історії. Насамперед це стосувалося міліційної форми організації збройних сил, котра відома ще з часів Стародавнього Риму. Міліційний принцип формування збройних сил у тій чи іншій історичній формі застосовувався в більшості країн Європи.

Міліція будувалася на принципах територіальної організації, коли воїни одного або групи поселень становили один військовий підрозділ; військової повинності й загального озброєння всіх чоловіків – членів міліційних формувань; проживання «міліціонерів» у власних домівках із сім'ями; права на власність і заняття різними видами економічної діяльності; досить значних соціальних, фінансових і економічних пільг – залежно від країни та історичної ситуації. Основним обов'язком учасників міліційних формувань була військова служба, але в мирний час вони вели життя звичайних громадян, зберігаючи при цьому високу боєготовність. За міліційним принципом було організовано військово-лицарський стан країн раннього середньовіччя. Поряд із

лицарським ополченням, а потім і після нього існувала й міліція, створена з напівшляхетських чи нешляхетських прошарків населення [4, с. 103].

Середньовічні духовно-лицарські ордени своїм існуванням й успішною боротьбою з ворогами справляли велике враження не тільки на західноєвропейське неорденське-лицарство, але й на своїх близьких і віддалених сусідів у тому числі й на східноєвропейські військові стани, включаючи козацтво. Цей вплив знайшов своє відображення в найвищому прояві українського козацтва – Запорізькій Січі – «козацькій християнській республіці» [5, с. 194]. А. Тойнбі засвідчив, що козаки утворювали напівчернецьке військове братство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та з орденами лицарів-хрестоносців. Ведучи нескінченну й безперервну війну проти кочовиків, вони дійшли до розуміння, що коли цивілізація хоче домогтися успіху в боротьбі з варварами, вона мусить удатися до іншої зброї та до інших засобів, аніж ті, якими користуються вороги [6, с. 124]. Тут англійський вчений мав на увазі землеробство й високу культуру обробітку землі.

Від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочовиків виник і перший Великий Кордон, схожі риси з яким зафіксовано на кордонах Стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на українському Подніпров'ї. Багатовікова боротьба проти кочовиків породжувала й відповідні форми військової організації населення, а на українському степовому кордоні, котрий проіснував кілька тисяч років, це зрештою завершилося формуванням козацтва. При цьому, степовий кордон України був одночасно й східним кордоном європейської цивілізації, а козацтво було оборонцем не тільки власного народу, а й землеробської християнської Європи. Цей кордон на його українській ділянці наклався на новий

християнсько-мусульманський кордон і залишався незмінним до кінця XVIII століття, тоді як на сході відбувалася стрімка експансія Московії на східні землі. Оскільки українське козацтво сформувалося в умовах християнсько-мусульманського кордону Європи, то найбільший інтерес становить пошук його аналогів саме на лінії цього цивілізаційного протистояння [7, с. 103].

Упродовж XV-XVI століть на Сході Європи формувалася пояс християнських козацьких спільнот по вісі Дніпро – Яік – Терек. Як і граничари, гайдуки, ускоки, секеї християнські та мусульманські козацтва стали невід’ємною складовою контактної зони між християнською та мусульманською цивілізаціями, між «лісом» і «степом», дуже важливою сполучною ланкою між цими цивілізаційними опозиціями [7, с. 115, 116]. Пояс Дон – Волга – Яік – Терек став значною основою для подальшого формування цілої низки козацьких формувань, зокрема це були такі козацтва, як: донське, астаханське, яїцьке, терекське, ногайське тощо. пізніше, вже у XIX ст., козаками – вихідцями з України було сформоване одне з найбільш визначних – кубанське козацтво.

Номінально підвладна Речі Посполитій, Запорізька Січ далеко не завжди враховувала її волю. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на Військо Запорізьке як на значну політичну силу. Московська держава, Туреччина, Венеція, Австрія, Крим встановлюють з Січчю постійні зв’язки.

Виборча демократична система, яка склалася на Запоріжжі, була історичною ниткою зв’язку нашої давньої історії та історії України козацької доби. До того ж Запорізька Січ з більшою інтенсивністю виробляла державно-національну традицію. Було зрозуміло, що жодна держава не буде захищати український народ, а лише грабувати й нищити його.

Природно, виникла потреба створити свою державу, яка могла б бути більш гуманною до українців.

Через те Запорізька Січ відіграла таку велику роль у формуванні політично-державницької свідомості українців. Народ виробляв світоглядне переконання, за яким українська держава мусила мати демократичну владу, що повинна обиратись самим народом. У цьому полягає ще одна історична місія Запорізької Січі. Від неї залежала вся подальша ідейна державотворча діяльність українського народу, створення ним політично-державницьких прагнень і готовність до їхнього втілення в життя.

Таким чином, в організації козацького самоврядування, яке сформувалося в Запорізькій Січі, ми знаходимо зародок майбутньої української державності, яка заявить про себе в повний голос в роки Визвольної війни українського народу 1648-654 років, а згодом відгукнеться і у ХХ столітті.

Запорізька Січ суперничала з Гетьманщиною, часом прагнути взяти над нею зверхність. З точки зору стратегічних інтересів російської геополітики, котра мала чітко виражений імперський характер, особливо в останній чверті ХVIII століття, Запорізька Січ являла собою певний нонсенс. До цього додавалися ще й внутрішні проблеми Січі, її архаїчний лад, що вже не відповідав часові. Це розумів останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський і намагався проводити деякі реформи [8, с. 104]. Очевидно, що при більш сприятливих політичних умовах Запорізька Січ, маючи в собі значний прогресивний потенціал у вигляді республікансько-демократичних засад, могла б стати основою для формування незалежної української держави. Цю ідею фактично й стверджував у своїх творах ще П. Орлик. Також важливими політико-правовими ознаками козацтва в період Гетьманщини залишалися: високий ідеологічний рівень, зіпертий на систему

громадянських цінностей, основними критеріями й складовими якої є особиста свобода, свобода участі в публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків etc) тощо [8, с. 223].

У цілому слід підсумувати, що Запорізька Січ, котра існувала понад два століття, не лише заклала основи козацько-гетьманської державності, а витворила принципово новий тип політико-правового устрою, що ґрунтувався на республікансько-демократичних принципах і засадах. Цей унікальний феномен державного будівництва став черговим яскравим свідченням приналежності України саме до європейських цивілізаційних цінностей і продемонстрував усім країнам Східної Європи той шлях, на котрий слід було орієнтуватися.

Слід підкреслити, що українське козацтво мало чимало рис, котрі були аналогічними західноєвропейському рицарству. У той же час, козацтво України, а особливо Запорізька Січ, являли собою безпрецедентний феномен у військово-політичному, духовно-релігійному, державно-правому, соціально-етнічному та інших відношеннях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990 – . – Т. 1. – 562 с.
2. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах. – К. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005 – . – Т. 2. – 384 с.
3. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття : Монографія. – Дніпропетровськ : ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

4. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – . – Т. 1. – 800 с.
5. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стилос, 2004. – 308 с.
6. Тойнбі Дж. А. Дослідження історії / Дж. А. Тойнбі ; пер. з англ В. Шовкуна. – К. «Основи», 1995 – . – Т. 1. – 614 с.
7. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – . – . – Т. 1. – 800 с.
8. Темко Г. Д. Третій Рим : імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К. : Міжнародна агенція «BeeZone», 2004. – 352 с.